

UOT 1(091)

MİLLİ FƏLSƏFƏMİZİN ƏSAS İDEYA MƏNBƏYİ: TÜRKCÜLÜK VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ

Dos. Faiq Ələkbərli,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

faikalekperov@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycançılıq ideyasının türkcülüyün eyniyyəti kimi cümhuriyyətə qədərki və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövründəki qaynaqları araşdırılmış, eyni zamanda, onun bu ikili təbiətindən irəli gələn vəhdəti vurğulanmışdır. Müəllif göstərir ki, tarixi yaddaşın dərinliklərindən süzülüb gələn Azərbaycançılıq ideyasının ilk rüşeymləri XIX əsrin Azərbaycan mütəfəkkirləri A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.Zərdabinin əsərlərində büruzə verilmiş, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Yusifbəyli və başqaları tərəfindən, əsasən, türkcülük, müəyyən qədər də islamçılıq və müasirliyin sintezi kimi irəli sürülmüşdür. Bu anlamda, məqalədə əsas məsələ kimi, Azərbaycançılıq və türkcülüyün bütövlüyü, eyniliyi ön plana çəkilir. Eyni zamanda, məqalədə göstərilir ki, türkcülük və Azərbaycançılıq son dövrlərdə milli fəlsəfəmizin əsas ideya mənbəyinə çevrilmişdir. Belə ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən milli fəlsəfəmizin əsas nüvəsini türkcülük və Azərbaycançılıq, müəyyən qədər də islamçılıq təşkil etmişdir. Hazırda da bu ideyalar milli fəlsəfənin əsas nüvəsi olaraq qalmaqdadır.

Eyni zamanda məqalədə göstərilir ki, “Azərbaycan türkcülüyü”nün, “Azərbaycan yurdu”nun təbii nəticəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin necə meydana çıxması, eyni zamanda, yeni türk dövlətinə məhz “Azərbaycan” adının verilməsinin səbəbləri və bu məsələdə milli ideoloq M.Ə.Rəsulzadənin oynadığı rolun da elmi əsaslarla izah olunmasına ciddi ehtiyac vardır. Bizlər dövlətimizin adının yalnız hərfi mənasını deyil, onun mənəvi-fəlsəfi, siyasi-tarixi əhəmiyyətini də dərk etməliyik. Bir sözlə, yeni dövlətə “Azərbaycan” adının verilməsini, onun türkcülük, islamçılıq və müasirlik məfkurəsilə bağlılıqlarını doğru şəkildə cəmiyyətimizə izah etməklə yanaşı, sonrakı siyasi-tarixi, mənəvi-fəlsəfi həyatımızda oynadığı rolu da tarixi-fəlsəfi anlamda elmi əsaslarla dəyərləndirməliyik.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycançılıq, türkcülük, islamçılıq, müasirlik, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan Respublikası.

Giriş

Azərbaycançılığın tarixi-nəzəri köklərini və mahiyyətini olduğu kimi Azərbaycan türk xalqına çatdırmaq bu gün bütün ziyalıların ümdə vəzifəsidir. Əgər Azərbaycançılığın tarixi-nəzəri qaynaqlarını, o cümlədən ilk dəfə onu digər ideyalardan fərqləndirərək yeni bir ideya kimi irəli sürən milli ziyalılarımızın (H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topşubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b.) Azərbaycan türk xalqının tarixindəki yerini və rolunu düzgün qiymətləndirməsək, o zaman daim yarımçıq milli tarixlə, yarımçıq milli təfəkkürlə, yarımçıq milli düşüncəylə üz-üzə qalarıq. Bu mənada, milli ideologiya problemi tədqiqatçıların (R.Mehdiyev, N.Şəmsizadə, S.Vəliyeva, Y.Türkel, Ə.Tağıyev və b.), demək olar ki, hamısının Azərbaycançılığın tarixi-nəzəri köklərinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri ilə bağlamaları, eyni zamanda, onun meydana çıxmasında əsasən türkçülük, müəyyən qədər də islamçılıq və müasirlik ideyalarının müstəsna əhəmiyyətini yekdilliklə qəbul etmələri təbiidir. Bu dövrdə yaşamış milli ziyalılarımız, dövlət xadimlərimiz Azərbaycançılığı bir ideya, Azərbaycan milli ideyası kimi irəli sürərkən, ilk növbədə, türkçülüğü nəzərdə tutmuş, eyni zamanda, islamçılıq və müasirlik ideyalarından da yararlanmışlar. Deməli, bu ideyaların arasında Azərbaycançılığın ortaya çıxmasında bu və ya digər mənada onun sinonimi olan türkçülük çox mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan milli ideyası ortaya çıxanadək Azərbaycan xalqını müstəqil gələcəyə doğru aparən əsas ideya türkçülük idi. Buna səbəb də türkçülüklə müqayisədə islamçılıq və müasirliyin (avropalaşmaq, qərbçilik anlamında) daha mücərrəd xarakter daşması, eyni zamanda, milli müstəsnalığı yaxına buraxmaması idi. İslamçılıq və qərbçilik ideyalarından fərqli olaraq, türkçülük ümumilikdən xüsusiyyətdə doğru yol almağı bacarmış, bunun nəticəsində də türkçülükdən Azərbaycan türkçülüğü, daha sonra onun ekvivalenti olaraq Azərbaycançılıq ideyası ortaya çıxmışdır.

Yeni dövrdə Azərbaycan milli ideyasını doğuran zərurət

Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti Heydər Əliyev də Azərbaycan milli ideyasının – Azərbaycançılığın tarixi nəzəri qaynaqlarına, onun keçdiyi mərhələlərə daha dərinləndirən bələd olduğu, eyni zamanda, həmin dövrdə onun cəmiyyətin bütün üzvləri arasındakı bütövləşdirici rolunu yüksək qiymətləndirərək çağdaş dövrdə onu dövlət ideyası kimi irəli sürmüşdür. H.Əliyev Azərbaycançılığı irəli sürərkən türkçülük, islamçılıq, müasirlik ideyalarının onun yaranmasında və inkişafındakı rolunu daim vurğulamışdır. Hər halda, milli-mənəvi dəyərlərimizin tədqiqi, Azərbaycançılığın mənşəyinin araşdırılması, şəxsiyyətlərin tarixdə yeri və rolu ilə bağlı Heydər Əliyev

deməkdir ki, tarix obyektiv təhlil olunmalı, bugünkü və gələcək nəslə doğru bilgilər ötürülməlidir: “Biz tariximizi həmişə obyektiv təhlil etməliyik və bugünkü nəslə, gələcək nəsillərə düzgün çatdırmalıyıq. Təəssüf ki, əvvəlki dövrlərə aid tariximizdə çox faktlar təhrif olunubdur, indi də təhrif edilir. Əgər o vaxt bir istiqamətdə təhrif olunurdusa, indi başqa bir istiqamətdə təhrif edilir. Tarixçilərimizin borcudur ki, bu qüsuru aradan götürsünlər. Ancaq biz deməliyik ki, Demokratik Respublika, onun liderləri Məmmədəmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məmməd həsən Hacinski və başqaları çox böyük işlər görüblər. Onlar Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyanın bir qisminə tanıtdılar, bir neçə tədbir gördülər” (Əliyev 1997, 153-154).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı 1998-ci ildə verdiyi Sərəncamda Heydər Əliyev Azərbaycançılığın milli ideyaya çevrilməsinin əsasının Cümhuriyyət dövründə qoyulduğunu ifadə etmişdi: “Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqbalımızı elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış kəskin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, Ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir” (“1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi”nin keçirilməsi ilə bağlı Sərəncam, 1998).

H.Əliyev başqa çıxışlarında da dəfələrlə bəyan etmişdir ki, bugünkü Azərbaycanın əsas təməl prinsipləri, dövlətçilik atributları, onun hüdudları Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müəyyən olunmuşdur: “Azərbaycanın gerbi və digər atributları, Azərbaycan dövlətinin bu gün bu salonda səslənən əzəmətli himni də məhz o vaxt, o şəraitdə yaranmışdır. Dövlətçilik sahəsində bir çox işlər görülmüş, Azərbaycan dilinin – Ana dilinin tətbiq olunması, mədəniyyətimizin bir çox sahələrində, təhsil sahəsində tədbirlər görülməsi, iqtisadiyyat sahəsində müəyyən addımlar atılması ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətini əks etdirən faktlardır” (Əliyev 1997, 6).

Görkəmli Azərbaycan filosofu, akademik Ramiz Mehdiyev də hesab edir ki, Azərbaycanda inqilabaqədərki (1905-1907) milli təfəkkür əvvəlcə türkcülük və etnik millətçilik ideologiyası kimi inkişaf etsə də, son nəticədə Azərbaycançılıq yaranmışdır: “Sonrakı dövrdə bizim mütəfəkkirlər milli

identiklik ideyasını irəli sürməyə başladılar. Bu ideya Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına keçidi nəzərdə tuturdu, onun növbəti hədəfi isə milli ideya idi. Azərbaycanda genişlənən kəskin siyasi mübarizə milli ideyanı öz məntiqi sonluğuna – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxardı” (Mehdiyev 2011 (1), 17). Ümumiyyətlə, akademikın fikrincə, o vaxt bütün türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da əsas ideya xətlərindən olan ənənəvi panturançılıq, türkçülük (vahid türk dövləti, türk birliyi və s.) Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və başqa milli mütəfəkkirlərin səyi ilə Azərbaycan milli ideyasının əsas istiqamətinə çevrilmişdi: “1905-1918-ci illərdə Azərbaycan milli hərəkatının nəzəriyyəçiləri və xadimləri Azərbaycan milli dövlətinin ideologiyasını – Azərbaycançılıq (türkçülük mənasında) ideyasını işləyib hazırladılar. Bu ideya ölkədə yaşayan bütün xalqların hüquq bərabərliyinin tanınmasına əsaslanırdı. Onun fəlsəfi əsasını türkçülük, islamçılıq və müasirlik şüarı təşkil edirdi. Bu şüar “Müsavat” partiyasının və Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəsmi doktrinası oldu” (Mehdiyev 2001, 196).

Akademikin irəli sürdüyü bu tezi Azərbaycanın digər tədqiqatçıları da təsdiq etmişlər. Belə ki, eyni müddəanı müdafiə edən Sona Vəliyeva yazır ki, Azərbaycan milli ideyası ideologiyaya çevrilmə prosesində tarixi inkişaf baxımından islamçılıq, türkçülük mərhələlərini yaşamış, XX əsrin əvvəllərindən etibarən tədricən müstəqil ideya cərəyanına çevrilmiş və 1905-1918-ci illərdə Azərbaycan milli hərəkatının nəzəriyyəçiləri (M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və Ə.Topçubaşov) Azərbaycançılıq (türkçülük) ideyasını işləyib hazırlamışdılar (Vəliyeva 2002, 25-26). Əlikram Tağıyev də hesab edir ki, müasir dövrdə Azərbaycançılıq ideyası Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülsə də, onun tarixi kökləri qədimdir: “Onun (Azərbaycançılığın – F.Ə.) idealdan ideyaya çevrilməsi tarixi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. M.Ə.Rəsulzadənin siyasi sahəyə və eləcə də elmə gətirdiyi bu anlayış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasının ideoloji əsaslarını təşkil etmişdi” (Tağıyev 2010, 20). Nizaməddin Şəmsizadə də “Azərbaycançılıq” kitabında yazır ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşan və Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnən milli ideologiya, əslində, “özündə türkçülük, islamçılıq və Qərb dəyərlərini birləşdirən” Azərbaycançılıq olmuşdu (Şəmsizadə 2006, 50).

Türkcülük və Azərbaycançılığın tarixi-fəlsəfi aktuallığının ilkin mənbələri

Müstəqillik dönməində Azərbaycan milli ideyasının, ya da Azərbaycançılığın nədən irəli sürülməsinin önəmliliyini anlamaq üçün onun tarixi-nəzəri qaynaqlarına və keçdiyi mərhələlərə qısa da olsa, nəzər salmaq vacibdir. Artıq heç kəsdə şübhə doğurmur ki, tarixi yaddaşın dərinliklərindən süzülüb-gələn Azərbaycançılıq ideyasının ilk rüşeymləri XIX əsrin Azərbaycan mütəfəkkirləri A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.Zərdabinin əsərlərində bürüzə verilmiş, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, N.Yusifbəyli və başqaları tərəfindən türkcülük, islamçılıq və müasirliyin sintezi kimi irəli sürülmüşdür.

Hələ XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycançılıq ideyasının meydana çıxmasında müəyyən əməyi olan M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi və başqaları yaxşı anlayırdılar ki, Azərbaycan xalqının müstəqil gələcəyi yalnız birtərəfli, yəni tamamilə İslam-Türk mədəniyyəti ilə bağlı ola bilməz, müəyyən mənada, Qərbin, ya da Avropanın mütərəqqi dəyərlərinə də yiyələnmək lazımdır. Bu məqsədlə onlar Azərbaycan xalqının maariflənməsi və sivil cəmiyyətə çevrilməsi yolunda bu və ya digər dərəcədə Qərb mədəniyyətinə də müraciət etmiş, islam-türk dünyasının bu hissəsində islahatlar aparmağa cəhdlər göstərmişlər. Bu anlamda Abbasqulu Ağa Bakıxanov türk-müsəlman xalqlarının gerilikdən və tənəzzüldən çıxış yolunu islam-türk mədəniyyətinin klassik ənənələrini dirçəltməkdə gördüyü halda, ancaq Mirzə Fətəli Axundzadə üzünü Qərb, yaxud Avropa mədəniyyətinə tutaraq, türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə Avropasayağı konstitusiyalı dövlət ideyasını irəli sürmüş (Axundzadə 2005, 268), eyni zamanda, ilk dəfə “millət” sözünü fəlsəfi-ideoloji mənada işlədərək, Avropa dövlətlərində olduğu kimi millət dedikdə, dini mənsubiyyət deyil, vətən və el təəssüblüyü mənasını nəzərdə tutmuşdur (Axundzadə 2005, 128). Deməli, Bakıxanovun dünyagörüşündə islam-türk, Axundzadənin dünyagörüşündə isə Qərb mədəniyyətinin təsiri qırmızı bir xətlə keçir. Ancaq Azərbaycanda Milli Mətbuatın banisi Həsən bəy Zərdabi onlardan fərqli olaraq, “Əkinçi” qəzetində həm hər iki mədəniyyətdən yararlanmanın faydalı olunmasını irəli sürmüş, həm də ümumilikdən xüsusiyyətlə doğru addım ataraq, konkret Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün əməli işlər görməyə çalışmışdır. Belə ki, H.Zərdabi artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının dil-millət və din-islam birliyi ətrafında birləşməsinə vacib saymışdır (Zərdabi 2007, 22).

XIX əsr mütəfəkkirlərimizin Azərbaycan milli ideyasının yaranması yolunda atdıqları bu addımlar səmərəsiz qalmamış, onların davamçıları olan

Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və başqaları Azərbaycançılığın milli ideyaya çevrilməsi yolunda mühüm addımlar atmışlar. Şübhəsiz, onlar bu işə başlarkən sələflərinin Azərbaycan milli ideyası yolunda atdığı ilk addımlardan ciddi “dərs” almış, bu milli dərs əsasında müstəqil Azərbaycan yaratmağa çalışmışlar. Bizcə, Azərbaycan milli ideyasının müəyyənləşməsi zamanı milli ideoloqlar sələflərinin hər birinin ideyalarından yararlanmağa çalışaraq, onların milli dünyagörüşləri əsasında islamçılıq, türkçülük və müasirliyi bir xətt olaraq qəbul etmişlər. Hüseyn Baykaranın təbirincə desək, bütövlükdə həmin dövrdə də “avropalaşmaq, türkləşmək və islamlaşmaq” ətrafında mübahisələr getmiş və onun əsasında Azərbaycan türklərinin milli azadlıq hərəkatı dayanmışdır (Baykara 1992, 119).

Qeyd edək ki, İslam-Türk mədəniyyətinə əsaslı milli ideyalar arasında ilk olaraq önə çıxan dini birlik – islam birliyi olmuşdur. Azərbaycan türkləri arasında da ilk dəfə Əhməd bəy Ağaoğlu islamçılığa daha çox üstünlük vermiş, geniş və dərin, nəzəri şəkildə İslam millətçiliyini təbliğ etmişdir. 1900-1910-cu illərdə Ağaoğlu bir müsəlman ziyalı kimi əsasən, İslamda islahatlar aparmaqla müsəlman millətlərinin tənəzzüldən qurtarıb tərəqqisinə və yüksəlişinə çalışmışdır. Ə.Ağaoğlu 1900-1910-cu illərdə panislamizm ruhlu “İslam millətçiliyi” nəzəriyyəsi ilə bağlı iki məsələyə diqqət yetirilməsini zəruri sayırdı: 1) İslam dünyasının fəlakətlərinin səbəbləri obyektiv təhlil edilməli və müsəlman millətlərinin qurtuluş yolu ruhanilərin təbliğ etdiyi İslamda deyil, mütərəqqi ruhlu İslam dinində axtarılmalıdır; 2) dini kimliklə (islamlarla) milli kimlik (türklük) isə bir-birinə nəinki ziddir, hətta bir-birini tamamlayır (Ağaoğlu 1912, 198-199). Ancaq onun bu ideyası özünü doğrultmadı. Buna səbəb də dini şüura aid bəzi məsələlərin lüzumsuz yerə milli şüura da aid edilməsi idi.

Bu mənada çox keçmədi ki, islamçılıq öz yerini türkçülüyə verdi. Hər halda, Çar Rusiyası dövründə milli kimliyi və milli dili saxtalaşdırılan Azərbaycan türk xalqının milli şüurunun oyanmasında milli özünəməxsusluqlar, o cümlədən türkçülük-islam birliyi faktorundan daha vacib idi. Bu o demək deyil ki, milli ideoloqlar türkçülüyə qəbul etməklə islamçılıq və müasirlik şüurunu tamamilə bir kənara qoyurdular. Sadəcə, türkçülük milli şüurun formalaşmasında islamçılıq və müasirlikdən önəmli, aparıcı olduğunu açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Rəsulzadə yazırdı: “Panislamizmdən qurtulan türk ictimai-siyasi düşüncəsi birdən-birə indi çatdığı gerçək milli ideyaya o anda çata bilməzdi. Bu, psixoloji baxımdan aydındır. Müharibə və ümumi təhlükə şəraitində islam birliyi kimi böyük və əhatəli şüardan imtina edən millətçilər onun əvəzinə eyni təsir gücünə malik bir şüar irəli sürməli idilər. Bu, ancaq milli birlik ola bilərdi... Türk birliyi” (Rəsulzadə 2012 (1), 51-52).

Bizcə, Əli bəy Hüseynzadə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalında “İslam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli bir insan olalım”, - deməklə, bütün türk xalqlarının ortaq məfkurəsinə çevrilən türkcülük, islamçılıq və müasirlik ideyasının, o cümlədən müstəqil Azərbaycan ideyasını hədəfləyən türk birliyinin təməlini qoymuşdur. Hüseynzadənin bu üçlü düsturuna görə, hər müsəlman-türk müasir ruhlu milli və dini birlikdən çıxış etməlidir. Bunu Ə.Hüseynzadə belə izah edirdi ki, İslam dini istisna olmaqla, türklərin əksəriyyəti başqa dinlərə ciddi şəkildə meyil və istedad göstərməmiş, göstərənlər isə öz etnik mənşələrini belə unutmuşlar. Ancaq müsəlman türklər həm İslam aləminin mühüm bir istinadgahına çevrilmiş, həm də öz tayfa və milliyyətlərini qoruyub-saxlamışlar (Hüseynzadə 2007, 57). Onun nəzəri-fəlsəfi yönü “üçlü” düsturundan çox keçmədi ki, bütün türk millətləri, o cümlədən Azərbaycan xalqı (M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b.) və Türkiyə xalqı (Z.Gökəlp, Atatürk və b.) eyni dərəcədə yararlandılar.

Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə Azərbaycan xalqının milli ideyasını bir-birinə, təxminən, yaxın olan müasir ruhlu islamçılıqda və türkcülükdə, başqa sözlə, ümumi və mücərrəd xarakterli islam birliyi, ya da islam-türk dünyasının birliyində gördükləri halda, milli istiqlalçılar (M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b.) daha çox Çar Rusiyası daxilində baş verən inqilabi, liberal-demokratik dəyişikliklərə ümid edərək, Rusiya türklərinin, o cümlədən, konkret olaraq Şimali Azərbaycan türklərinin bundan müəyyən mənfəətlər əldə etməsinə çalışmışlar. Azərbaycanın milli istiqlalını hədəfləyən Azərbaycan türkcülüyü ideyası – Azərbaycançılığın yaranması, M.Ə.Rəsulzadənin təbircə desək, ictimai ideologiyanın bütün sisteminin öncə dini islamçılıq sistemindən ümumi türkcülüyə – turançılığa, daha sonra türkcülükdən milli türkcülüyə keçidi ilə baş vermişdi (Rəsulzadə 2012 (1), 51).

Azərbaycan milli ideyası: ümumtürkcülükdən Azərbaycan türklüyünə doğru

Azərbaycan milli ideyasının, Azərbaycançılığın yaranmasına M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, M.Hadi, Y.V.Çəmənəminli, A.K.Kazımzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, Ə.Topçubaşov və başqaları mühüm rol oynamışlar. Ən önəmlisi odur ki, onlar özlərindən əvvəlki İslam birliyi-islamçılar, türk birliyi – türkcülər və Rusiya birliyi – milli liberallardan fərqli olaraq, daha konkret xətt seçərək, milli-birliyi Azərbaycan istiqlalçılığını hədəfləmişdilər. Bizcə, Azərbaycan milli ideyasının yaranmasında və formalaşmasında ən mühüm xidmətlər, ilk növbədə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Nəsim bəy Yusifbəyliyə məxsusdur. Bu iki böyük idealist, millətpərvər, demokrat, milli və müstəqil Azərbaycan ideyasının müəllifləridir. M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı yazırdı ki,

Azərbaycan milli ideyası onların tanışılığının ilk illərindən (1914-1915-ci illər) hər ikisində yaranmışdı: “Bu ruhi-müştərək Gəncədə Nəsim bəyə siyasi bir fırqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qəzetəsinə eyni tezisi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı” (Nazif 2008, 174).

Doğrudan da “Açıq söz” qəzetinin ilk sayında nəşr olunan “Tutacağımız yol” (1915) məqaləsində Rəsulzadə ilk dəfə Azərbaycan milli ideyasının başlıca prinsiplərini göstərmişdir. Onun fikrincə, milli ideyanın əsas ideali milliyyətdir ki, XX əsr milliyyət əsri olduğuna görə, Azərbaycan türkləri də milliyyət mərhələsini keçib millət olaraq meydana çıxmalıdır. Bu baxımdan, Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində dünyanın xəritəsinin dəyişməsinin labüd olduğunu qeyd edən Rəsulzadəyə görə, dünya xəritəsinin alacağı yeni şəkə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər, aşkar və qətiyyətlə peyda olmuş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır (Rəsulzadə 2012 (2), 171). Azərbaycan istiqlalçılığının gələcəyini isə Rəsulzadə mütləq üç əsasa – türkçülük, islamçılıq və müasirliyə sarılmaqda görürdü (Rəsulzadə 2012 (2), 172). Bununla da o, ümumi türkçülükdən, türk birliyindən Azərbaycan milli ideyasına doğru önəmli bir addım atmış və Azərbaycançılığın əsasını qoymuşdur.

Rəsulzadə və onun əqidədaşlarının milli istiqlal ərəfəsində “Azərbaycan” adına müraciət etməsi isə, türkçülüyn yaxın və uzaq milli hədəfi olan türk dövlətinin yaranması ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Çünki Azərbaycan milli ideyası – Azərbaycançılıq yalnız türkçülük uğrunda savaşı aparən müsavətçiləri deyil, sosialistləri, islamçıları və başqalarını da öz ətrafında birləşdirə bilirdi. Əslində, son hədəfi müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq olan türkçülərin ölkəni “Azərbaycan” adlandırması bir tərəfdən, türklüyün ifadəsi, digər tərəfdən isə siyasi-ideoloji gediş idi. Şübhəsiz, Rəsulzadənin “Azərbaycan” adına müraciət etməsində, artıq onun bu mövzu ilə bağlı müəyyən düşüncələrin mövcudluğu mühüm rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan türklərinin, Azərbaycan xalqının Azərbaycan milləti, azərbaycanlı adlandırılmasına ilk dəfə 1890-cı ildə Cəlal Ünsizadənin “Kəşkül” qəzetində, daha sonra Məhəmmədəğa Şahtaxtlının “Kaspi” qəzetində nəşr olunmuş məqalələrində rast gəlirik. M.A.Şahtaxtlı yazırdı ki, Zaqafqaziya müsəlmanları etnik mənşə və dil etibarilə nə tatar, nə də fars amili ilə bağlıdır, onlar Azərbaycan türkləridirlər: “Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil məsələn: azərbaycanlı türk və yaxud aderbedcanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə tatar dili əvəzinə Azərbaycan dili adlandırmaq məqsədəuyğun olardı” (Şahtaxtlı 1891). Bu anlamda akademik İsa Həbibbəyli

doğru yazır: “Əgər “Kəşkül”də yalnız Azərbaycan milləti anlayışının mahiyyəti aydınlaşdırılırsa, Məhəmmədəğa Şahtaxtının məqaləsində Azərbaycan ölkəsi, azərbaycanlılar, Azərbaycan dili haqqında konkret elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür” (Həbibbəyli 2007, 616).

Azərbaycan anlayışını milli düşüncədə formalaşmasının davamı kimi, Cəlil Məmmədquluzadə 1917-ci ildə qələmə aldığı “Azərbaycan” məqaləsində yazırdı ki, Vətənin adı Azərbaycan, millətinin və dilinin adı isə türkdür (Məmmədquluzadə 2004, 4). Bu anlamda İsa Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsini Azərbaycançılığa dair baxışların zirvəsi, kamil örnəyi hesab etməsi (Həbibbəyli 2007, 617), eyni zamanda, Sona Vəliyevanın onu Azərbaycançılıq ideyasını bütün çılpalığı ilə ilk dəfə irəli sürən mütəfəkkir, Azərbaycançılığın banisi kimi qələmə verməsi təsadüfi olmamışdır (Vəliyeva 2002, 31).

Bizcə, bu anlamda M.A.Şahtaxtının, C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan anlayışı ilə bağlı irəli sürdükləri mülahizələr ən doğru qiymətləndirən, onu siyasi-ideoloji anlamda bir dövlətin adı kimi rəsmiləşdirən M.Ə.Rəsulzadə və onun əqidədaşları olmuşlar. Ancaq onların Azərbaycan ideyasını Azərbaycandakı bütün siyasi qüvvələrin, o cümlədən burada yaşayan bütün etnosların əsas ideyasına çevirmələri heç də asan olmamışdır. M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin 10 dekabrında parlamentin növbəti iclasındakı çıxışında Azərbaycan ideyasının, sonralar onun ekvivalenti olan Azərbaycançılıq ideyasının hansı çətinliklərlə reallaşmasını göstərmək üçün deyirdi: “Bizim yaxın məqsədlərimizdən biri olan Azərbaycan muxtariyyətini tələb edərkən həm sağdan, həm də soldan hücumlara düçar olurduq. Sağdakılar bir nöqtədən Azərbaycan muxtariyyətini inkar edirdilər. Sağdan deyirdilər ki, “Azərbaycan-Azərbaycan” deyə, - müsəlmanları parçalayır, türklük bayrağı qalxızarkən – nəuzu billah (Allah eləməsin – F.Ə.)- İslama xətər vurursunuz. Soldan da iddia edirdilər ki, Azərbaycan davası bizi inqilabçı, hüriyyətpərvər Rusiya demokratiyasından ayırır, xan, bəy hökuməti düzəltməyə səbəb olur... Artıq Azərbaycan fikri üzərində müsəlman firqələri arasında ixtilaf-nəzər yoxdur. Çünki cəmiyyətimizin zehində Azərbaycan istiqlalı fikri yer tutmuş, yerləşmişdir. Çünki üçrəngli o məğrur bayraq artıq siyasətən hamımızı birləşdirmişdir” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafiq hesabatlar) I cild, 50).

Həmin dövrdə Azərbaycan milli ideyası artıq qalib bir vəziyyətə gəlirdi ki, o da ilk növbədə türklüyə, daha sonra islamlığa və demokratik dəyərlərə əsaslanırdı. Beləliklə, bunların vəhdəti olaraq Azərbaycanlılıq şüuru da yaranmış olurdu. Azərbaycanlılıq şüuru dil birliyi, qan birliyi və mədəniyyət birliyinə əsaslanan türkcülükə yanaşı, İslam, Vətən və Dövlət şüurunu da özündə əks etdirirdi. Deməli, o dövrdə türkcülükdən Azərbaycan milli ideyası –

Azərbaycançılıq yaranmış, onun nüvəsində də Azərbaycan türkləri başda olmaqla, bütün azərbaycanlılar durmuşlar. Bunu M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə etmişdi: “Millət məhkumluğu acısını dadmış Azərbaycan türkü məhkum millət yaratmaz! Azərbaycan Cümhuriyyəti övladını ögey-doğmaya ayırmaz: erməni, rus, yəhudi, gürcü, nemes, polyak və sair azlıqda qalan millətlər Azərbaycan vətəndaşı olmaqla bərabər milli-mədəni muxtariyyətə malik olub, öz dini, milli və mədəni işlərini özləri idarə etməlidirlər” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafiya hesabatları) I cild, 50).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ideoloqları milli şüurun formalaşması zamanı uzaqgörənliklə gördükləri işlərin nəticəsində Azərbaycan xalqının şüurunda dərin iz sala bildilər. Cümhuriyyətin iki ilə yaxın mövcudluğu dövründə bütün Azərbaycan vətəndaşlarının şüurunda milli mənsubiyyətindən, dinindən, siyasi dünyagörüşündən asılı olmayaraq, vahid vətən, vahid dövlət və milli varlıq şüuru formalaşdı. Ona görə də Azərbaycan Sovet Rusiyasının işğalına məruz qaldığı dövrdə və sonralar da Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, talışlar, kürdlər, ləzgilər və başqa azsaylı etnoslar müstəqil Azərbaycan dövlətini qorumaq üçün birgə mübarizə apardılar. Bu, ilk növbədə, milli şüurun - Azərbaycanlılıq şüurunun, Azərbaycanlılıq imzasının dünya imzalarından birinə çevrilməsi demək idi. Bu baxımdan, artıq Azərbaycan Cümhuriyyətində yaşayan hər bir kəs islamçı, türkçü, müasirləşmək tərəfdarı, hətta sosial-demokrat olmasından asılı olmayaraq, həm də bir azərbaycançı olmağa başladılar. Vaxtilə Məhəmməd Hədinin dünya millətlərini göz önünə gətirərək böyük ürək yanığıyla dediyi “Yox millətimin xətti bu imzalar içində” kəlamı artıq xəyaldən gerçəkliyə qovuşmuşdu.

Əslində, həmin dövrdə “azərbaycanlı”, yaxud da “azərbaycanlılıq” anlayışının dərk edilməsi yeni yaranmış bir dövlət üçün çox zəruri idi. Bu zaman türklərlə digər etnik azlıqlar “azərbaycanlılıq” adı altında birləşir, həmin dövlətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir, vahid vətən və dövlət anlayışını mənimsəyirdilər. Deməli, həmin dövrdə, hətta bir müddət sonra belə, “azərbaycanlılıq” daha çox Azərbaycan türklüyünü, yəni türklərin milli kimliyini ifadə etməklə yanaşı, etnik kimliyindən asılı olmayaraq Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlara verilmiş siyasi millət anlayışı olmuşdur.

Bütün Şərqdə, o cümlədən İslam-Türk dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Respublikasının əsaslandığı ideologiya milli-demokratik bir ideologiya idi. Bu respublikada milli və demokratik dəyərlər bərabərlik təşkil edir, ölkə, sözün həqiqi mənasında, demək olar ki, bütün vətəndaşların maraqlarına uyğun olaraq idarə olunurdu (Rəsulzadə 1990 (3), 40). Hətta həmin dövrdə Azərbaycan Milli Hökumətinə müxalif olan, Azərbaycan Parlamentində təmsil olunan bütün siyasi-ideoloji qüvvələrin (bolşeviklər, menşeviklər,

ittihadçılar və b.) nümayəndələri belə, bu dövlətin demokratikliyini dəfələrlə etiraf etmişlər. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan türklərinin Milli Azadlıq Hərəkatı nəticəsində və onların nüvəsi ilə yaranmasına baxmayaraq, bu dövətdə yaşayan yerli və gəlmə etnosların heç birinə qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yürüdülməmişdir. Üstəlik, həmin dövərdə milli-demokratik dəyərlərə əsaslanan Azərbaycançılığın, ən azı, Vətən və dövlət ideyası kimi üstünlüyünün olması faktı danılmazdır. Məhz 1900-1920-ci illərdə islamçılıq və Azərbaycan, türkcülük və Azərbaycan, demokratiya və Azərbaycan, istiqlal və Azərbaycan milli özünəməxsusluqlarının uzlaşmasından Azərbaycançılıq ortaya çıxmışdı.

Postcümhuriyyət dövründə Türkcülük və Azərbaycançılıq

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra da Azərbaycançılıq və türkcülük bir vəhdət şəklində həm mühacirətdə, həm də Azərbaycan SSR-də mümkün olduğu qədər davam etdirilmişdir.

Azərbaycanın mühacirət irsinin məfkurəsində əsas mübarizə xətti Azərbaycan milli ideyasını yaşatmaq və onu son məqsədə – milli istiqlala çatdırmaq istəyi olmuşdur. Bu mənada, mühacir aydınlarımızdan M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Hüseyn Baykara, Əhməd Cəfəroğlu, Əhməd Qaraca, Əbdülvahab Yurdsevər, Məhəmməd Kəngərli, Süleyman Təkinər, Çingiz Göygöl, Nağı Şeyxzamanlı və başqaları yaradıcılıqlarında yer verdikləri mədəni, fəlsəfi, dini, tarixi, iqtisadi məsələlər Azərbaycan milli ideyası ilə uzlaşdırılmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın milli istiqlalının zorla əlindən alınmış, onun yerinin Sovet Rusiyası müstəmləkəçiliyi ilə əvəz olunmasını heç cür qəbul edə bilməyən mühacir ziyalılarımız müxtəlif aspektlərdən bu tarixi hadisənin mahiyyətini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışlar. Onlar bir tərəfdən, Azərbaycan türklərinin qədim mədəniyyətə, tarixə, ədəbiyyata malik bir millət kimi azad yaşamağa haqqı olduğunu sübut etməyə, digər tərəfdən, sovet kommunizminin saxta mahiyyətini ifşa etməyə çalışmışlar.

Şübhəsiz, mühacirət dövründə Azərbaycançılıq ideyasının yaşamasında ən mühüm rol M.Ə.Rəsulzadəyə məxsusdur. “Davamız Azərbaycan davasıdır, bu, tarixi və milli bir davadır!” – deyən Rəsulzadə “Milli Azərbaycan”, “Azərbaycançılıq”, “Azərbaycanizm”, “Azərbaycan milli ideyası” dedikdə, yalnız və yalnız ümumi türkcülüyn doğurduğu və onun müstəqil bir hissəsinə çevrilmiş Azərbaycan millətçiliyini ifadə etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Azərbaycançılıq demək istiqlalçılıq deməkdir. Bir istiqlalçılıq ki tarixin ən böyük müəssəsi (qurucusu) olan milliyyətin dövlət olmaq üzrə müzəffər yürüşü deməkdir. Azərbaycançılıq demək böyük türk irqinə mənsub bir millətin istiqlalını qazanmaq üzrə başlanmış şanlı bir mücadilədir. Azərbaycançılıq,

eyni zamanda, bir hüriyyət və mədəniyyət hərəkətidir ki, onun ən bariz sifəti xalqçılıq və milli hakimiyyət əsasına bağlılıqdır” (Rəsulzadə 1934 (4), 21).

Mühacirətdə Azərbaycançılıq ideyasının əsas daşıyıcılarından olan Mirzə Bala Məmmədzadə isə “Milli Azərbaycan hərəkəti” (1938) əsərində Azərbaycan milli ideyasının, Azərbaycançılığın tarixi missiyasını ifadə etməyə çalışmışdır: “Əgər o (Azərbaycançılıq – F.Ə.), islamçılıq dövründən ümumi türkçülüyə, oradan da türk kültür birliyinə əsaslanan “Azərbaycan milli dövlətçiliyi”nə keçməmiş olsaydı, yerini başqa ifrat və qeyri-milli firqələrə verəcəkdə” (Məhəmmədzadə 1992 (1), 234). Bu anlamda onun dünyagörüşündə Azərbaycançılıq yalnız türkçülüklə məhdudlaşmamışdır. Belə ki, Azərbaycançılıq türkçülüklə yanaşı istiqlalçılığı, xalqçılığı və dövlətçiliyi də özündə əks etdirmişdir. M.B.Məmmədzadə yazırdı: “Azərbaycançılıq ideyasını ortaya atmaqla biz heç də türkçülüü inkar etmirik, ancaq Azərbaycan Vətəni ideyasını birinci yerə keçirir, Azərbaycanın coğrafi sərhədləri daxilində millətin yekdilliyini və vəhdətini birincidərəcəli vəzifə kimi irəli sürürük” (Məhəmmədzadə 2002, 54).

Nəticə

Çağdaş dövrdə milliruhlu Azərbaycançılığı yaradan türkçülükdən bəzən Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etdiyi 1920-1930-cu illərin ab-havası fonunda bəhs olunur. Həmin dövrdə sovet rəhbərliyi və onların ideoloqları türkçülük ideyasını Azərbaycan türklərinin yaddaşından silmək üçün təxminən, 20 ilə qədər (1920-ci ildən 1936-cı ilədək) çalışdılar. Ancaq bu milləti asanlıqla diz çökdirə bilməyəcəklərini, yəni tək-tək onları öldürməklə, yaxud da müxtəlif şimikləndirilmiş təkliflərlə işin bitmədiyini görüb, 1930-cu illərdə bir tərəfdən, kütləvi repressiyalara əl atmış, digər tərəfdən, separtzimin əsaslarını işləyib hazırlamışlar. Unutmaq olmaz ki, Sovet Rusiyası yalnız kütləvi repressiyalardan sonra türkçülüü və onun Azərbaycanda bariz təəcəssümü olan milli ruhlu Azərbaycançılığı rəsmən qadağan etmiş, dünənə qədər milli kimliyi türk, milli dili türk dili adlanan bir millətin üstündən amansızcasına xətt çəkmişdir. Yəni demək istədiyimiz odur ki, o zaman da türkçülüü əngəl kimi görənələr olmuşdu. Ancaq onda türkçülüü inkişafa əngəl kimi görənələr sovet rəhbərliyi və onların Azərbaycandakı əlaltıları idilər. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycanın gələcəyi ancaq rus xalqı, onun mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı, əlifbası, bir sözlə, rusun nəyi varsa, onunla bağlıdır. Guya, türk kimliyi, türk mədəniyyəti, türk dili, türk ədəbiyyatı, bir sözlə, türklüyə aid nə varsa, hamısı gerilkdir, inkişafa əngəldir.

Çox təəssüf ki, bu gün də türkcülüüyü başqa formada gerilik, Azərbaycanın inkişafına, hətta guya, liberalizmə, modernləşməyə və demokratiyaya əngəl kimi görənlər tapılır. Bütün bunlar türkcülüüyün mahiyyətini saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Hələ XX əsrin əvvəllərində Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, M. Ə. Rəsulzadə və başqa mütəfəkkirlərimiz türkcülüüyün, o cümlədən onun bariz nümunəsi olan milli ruhlu Azərbaycançılığın demokratiyaya, müasirliyə zidd olmadığını, əksinə, onlarla üst-üstə düşdüyünü elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmışlar. Bu baxımdan, hər hansı mənada Azərbaycançılığın yaranmasında mühüm rol oynayan türkcülüüyü liberalizmə, demokratiyaya, modernləşməyə zidd sayanlar ya məsələnin əsl mahiyyətini bilmirlər, ya da bilərəkdən bu cür mülahizələr irəli sürürlər.

Ona görə də milliruhlu Azərbaycançılıqla türkcülüüyü bir-biri ilə uzlaşdırmaq əvəzinə, əksinə, onları bir-birinə tamamilə alternativ kimi qələmə vermək Azərbaycan Dövlətinin bugünü və gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Azərbaycan milli ideyası dedikdə kosmopolit, ya da qeyri-müəyyən bir ideya deyil, türkcülüyə, vətənçiliyə, dövlətçiliyə, islamçılığa, modernləşməyə əsaslanan milli ruhlu Azərbaycançılıq önə çəkilməlidir. Milliruhlu Azərbaycançılıq vətənçilik, dövlətçilik anlayışlarıyla yanaşı, ən vacibi türkcülükdən güc alır.

ƏDƏBİYYAT

Ağaoğlu Ahmet, (1912). *“Türk aleml. İslamiyyət və türklük”*, İstanbul: Türk yurdu, №7.

Axundzadə Mirzə Fətəli, (2005). *Əsərləri*. Üç cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) (1998). Parlament (stenoqrafiya hesabatları), I c. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.

Baykara Hüseyn, (1992). *“Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi”*, Bakı, Azərənəşr.

Əliyev Heydər, (1997). *“Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr”*, 1-ci kitab. Bakı: Azərənəşr.

Əliyev Heydər, (1998). *“1998-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncam.”* <http://www.e-qanun.az/framework/4955>.

Həbibbəyli İsa, (2007). *“Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”*, Bakı: Nurlan.

Hüseynzadə Əli bəy, (2007). *“Seçilmiş əsərləri”*, Bakı: Şərq-Qərb.

Mehdiyev Ramiz, (2011). *“Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəssümü kimi”*// Elmi əsərlər (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). №1 (16).

Qəhrəmanlı Nazif, (2008). *“Nəsib bəy nümunəsi.”* Bakı: Nurlan.

- Mehdiyev Ramiz, (2001). *“Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi”*, Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopedik Nəşriyyatı.
- Məmmədquluzadə Cəlil, (2004). *Əsərləri*. IV cild. III cild. Bakı: Öndər.
- Məmmədzadə Mirzə Bala, (1992). *“Milli Azərbaycan hərəkatı”*, Bakı: Nicat
- Mehmetzade Mirze Bala, (2002). *“Azerbaycan Misaqi-Millisi”*, Ankara.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, (1915-1916) (2012/1). *Əsərləri* III cild, Bakı: Elm.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, (2012/2). *“Panturanizm. Qafqaz sorunu”* Bakı: Təknur.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin, (1990/3). *“Əsrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi”*, Bakı: Gənclik.
- Resulzade Mehmet Emin, (1934/4). *“Şefibeycilik”*, İstanbul.
- Tağıyev Əlikram, (2010). *“Ümummilli Lider Heydər Əlirzaoğlu Əliyevin irsi və milli ideologiyanın formalaşması məsələləri”*, Bakı: Elm və təhsil.
- Şahtaxtlı Məhəmmədəğa, (1891). *“Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmaq?”*, Kəsp, № 93.
- Şəmsizadə Nizaməddin, (2006). *“Azərbaycançılıq”*, Bakı: Nurlar NPM
- Vəliyeva Sona, (2002). *“Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi”*. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı.
- Zərdabi Həsən, (2007). *“Dil və din”*, Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb.

доц. Фаик Алекперли

ОСНОВНЫЕ ИДЕЙНЫЕ ИСТОКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ: ТЮРКИЗМ И АЗЕРБАЙДЖАНИЗМ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются источники идеи азербайджанства, по аналогии с понятием “тюркизм”, в период до и во время Азербайджанской Демократической Республики и подчеркивается единство, исходящее из его двойственной природы. Автор показывает, что первые ростки идеи азербайджанства, пробивающие себе дорогу сквозь глубины исторической памяти, нашли отражение в работах А.А.Бакиханова, М.Ф.Ахун-

дова, Г.Зардаби, а в конце XIX-начале XX века были выдвинуты как синтез тюркизма с исламом и современностью в трудах А.Агаоглу, А.Гусейнзаде, А.Топчибашова, М.А.Расулзаде, Дж.Мамедкулизаде, Н.Юсифбейли и других. Единство азербайджанства и тюркизма ставится в статье на передний план как основной вопрос. В то же время показано, что в последнее время тюркизм и азербайджанство стали основными источниками национальной философии. Начиная с конца XIX-начала XX века, основным ядром национальной философии стали тюркизм, азербайджанство и в некоторой степени исламизм. В настоящее время эти идеи остаются основой национальной философии.

Вместе с тем статья указывает, что существует насущная необходимость разъяснения возникновения Азербайджанской Демократической Республики как естественного результата развития “азербайджанского тюркизма”, а также причин, по которым новому турецкому государству было дано имя “Азербайджан”, и роли, которую сыграл в этом идеолог нации М.А.Расулзаде. Автор статьи отмечает, что важно понимать не только буквенное значение названия государства, но и его морально-философский, политически и исторически аспекты. Наряду с объяснением того, как появилось название “Азербайджан” и как оно связано с идеологией тюркизма, исламизма и современности, необходимо также осмыслить то значение, которое имеет это понятие для нашего дальнейшего существования с политической, исторической, моральной и научной, в том числе философской, точки зрения.

Ключевые слова: Азербайджан, азербайджанство, тюркизм, исламизм, современность, Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская Республика

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

**THE MAIN SOURCE OF NATIONAL PHILOSOPHY:
TURKISM AND AZERBAIJANISM
ABSTRACT**

The article investigates the sources of the idea of Azerbaijanism, which is similar to Pan-Turkism, in the period of Azerbaijan Democratic Republic and before it and discusses the unity arising from its dual nature. The author shows that the embryos of Azerbaijanism sourcing from historical memory are first

revealed in the works of the 19th century thinkers A.A.Bakikhanov, M.F.Akhundzadeh, H. Zardabi, and further developed by A.Agaoglu, A.Huseynzade, A.Topchubashov, M.A.Rasulzadeh, J.Mammadquluzade, N.Yusifbeyli and others in the early 19th and 20th century as a synthesis of Pan-Turkism, Islamism and Modernity. In this sense, the article focuses on the ideas of integrity and identity of Azerbaijaniism and Pan-Turkism. At the same time, the article shows that Pan-Turkism and Azerbaijanism have recently become the main source of our national philosophy. Since the beginning of the 19th and early 20th centuries, the main cores of our national philosophy were Pan-Turkism, Azerbaijanism, and Islamism. Today, these remain as the core ideas of national philosophy.

The article shows that there is a serious need for grounding the setting that conditioned the emergence of Azerbaijan Democratic Republic as well as the reasons for the selection of the name “Azerbaijan” for the newly established Turkic state and the the role of national ideologist M.A.Rasulzade concerning these issues. One should know the moral-philosophical, political and historical significance of the name of the state along with the literal meaning. In short, along with choosing the name of “Azerbaijan” for the new state and its connection with Pan-Turkism, Islamism and Modernity ideas should be interpreted properly and the role it plays in our future political, historical, moral and philosophical life should be evaluated in the context of relevant historical and philosophical setting.

Keywords: *Azerbaijan, Azerbaijanism, Pan-Turkism, Islamism, Modernity, Azerbaijan Democratic Republic, Republic of Azerbaijan*

Çapa tövsiyə etdi: prof. Əlikram Tağıyev